

М.А. Сагайдак

МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ У ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 60—80-х років XX ст.

Михайло Юліанович Брайчевський пішов із життя на зламі ХХ — ХХІ ст. Сталося так, що творчий шлях цієї видатної людини цілком вклався у другу половину століття, яке за визнанням багатьох культурологів, варто оцінювати як один із звивистих та крутих поворотів на магістралі руху земної цивілізації. Накопичена різними культурними регіонами (передовсім «Схід» — «Захід») енергія спричинила своєрідний культурний землетрус, під впливом якого Всесвітня історія, пройшовши через дві світові війни та виникнення і зникнення тоталітарних систем, почала різко змінювати свою сутність та спосіб свого руху. Під цим кутом зору є сьогодні сенс розглянути один із етапів творчої біографії цієї неординарної особистості.

Наприкінці 40-х років, коли після закінчення Київського університету М. Брайчевський

розпочав свою наукову діяльність, багатьом здавалося: шойно завершена війна остаточно розставила всі крапки. Маршем по більшій частині Європи пройшли радянські війська. У більшості населення СРСР створилося стійке враження, що країна, у якій вони проживають, принесла визволення та прогрес усім народам світу. Людські втрати, покладені на алтар війни, до уваги не бралися, не кажучи вже про те, щоб помічати тоді вже доволі помітну відсталість порівняно з іншими європейськими народами. Ми були переможцями, а як відомо, — переможців не судять.

Наука, особливо її гуманітарна частина, еліта якої була винищена репресіями та на полях війни, опинилася у глибокій кризі. Драма полягала у тому, що процес пізнання було зведено до порожнього формалізму. Панування абстрактних ідеологічних схем та канонічних правил робило свою чорну справу, і за фасадом науки все більше було порожнечі, а роль і місце науки визначалися не інакше як у механізмі казенно-політичної державної машини. Науковці мали забути про будь-які пошуки, тепер їм, здебільшого, відводилась роль добирачів потрібних фактів, якими ілюстрували ідеологічні директиви.

Звичайно, про це не писалося і не говорилося вголос, така правда була б нестерпною. Отже, молодий Брайчевський, приймаючи своє рішення присвятити життя археологічним студіям, був налаштований оптимістично. Його можна було б визначити як особу романтичного кшталту, причому романтизм цей був такого зразка, який допомагав зберігати своє Я долаючи нігілізм, що все більше опановував інтелігенцією і паралізував будь-який рух уперед.

Уже у перших великих працях М. Брайчевський демонструє свою відкритість та готовність до відвертої дискусії на будь-яку тему. Він використовує навіть стандартні розділи праць, де мала б йти мова про виняткову роль марксистсько-ленінського вчення та заслуги радянської історіографії. Замість лаконічної малозначущої писанини, притаманної більшості тогочасних праць, він береться до аналізу таких теорій, як норманізм,

індоевропеїзм, міграціонізм, вчення М. Марра тощо, одна згадка про які могла принести важко уявлювані наслідки та проблеми для автора.

Слід нагадати, що самий прихід М. Брайчевського в науку збігся із черговим, шойно розгорнутим у країні наступом на космополітизм та «рещидиви буржуазного націоналізму». Зокрема, українській історичній науці постановою ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р., було вказано, що історія України розглядається відірвано від історії народів Росії, недостатньо висвітлюється велика прогресивна роль Російської держави для історії України.

На це «пристосування» історії України до історії Росії М. Брайчевський відреагував повсюдно. В археологічних працях він помітно розширює ареал досліджень, пробує всіляко пов'язати історію слов'янства із контекстом світової історії. Що ж до виховання радянського патріотизму, чого так вимагали від істориків партійні настанови, він заявляє: фальсифікація та перебільшення реальної історичної ролі слов'янських племен і надмірне розширення слов'янських земель, що повсюдно спостерігається у радянській історіографії, не можуть піти на користь цій справі. Михайло Юліанович виступає проти того, аби слов'янам приписувались такі археологічні явища, до яких вони не мали жодного відношення (зокрема, салтівська культура, пам'ятки Криму типу Суук-Су, навіть пізні шари античних міст і т. д.) («Біла джерел...», с. 10).

Можна тільки уявити сум'яття та перестороги редакторів, які вчитувались у ці розділи його книг. Разом з тим вони також розуміли необхідність свіжої сміливої думки серед моря сірятини, якою були завалені видавництва. Блискуча ерудитська та феноменальна працездатність, помножена на справжній академізм, сприяли тому, що коло прихильників та шанувальників його таланту швидко зростало.

Традиційно слов'янська археологія, як і загалом славистичні студії, становили великий громадський інтерес. У цій царині протягом другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст. працювали такі видатні авторитети, як П. Шафарик, Л. Нідерле, В. Хвойка, О. Спішин, Д. Самоквасов, О. Шахматова, М. Грушевський, В. Петров. Коли молодий М. Брайчевський включився до досліджень, у радянській науці домінуюче положення займали такі історики та археологи, як Б. Греков, М. Тихоміров П. Третьяков, М. Артамонов, Б. Рибаків, В. Мавродін, які активно утверджували марксистсько-ленінську систему суспільствознавства, одночасно ще продовжували працювати академіки старої школи: І. Крип'якевич, П. Білецький, Д. Попов, П. Єфіменко.

У таких умовах «найрозумніше» було б піти по дорозі добре протоптаній — «магістральній», або зайнятися каталогізацією артефактів, у чому справділиво бачила свій обов'язок більшість археологів. М. Брайчевський виявився фігурою з помітно більшим кутом зору, ніж його сучасники, одночасно набагато синтетичнішою, тобто в його особі найяскравіше проявлялися характерні риси нового покоління дослідників, він був

також помітно рішучішим за інших, що важливо. Переїнявши естафету із рук старшого покоління, він одночасно рушив різко вперед, формулюючи потужний власний голос, у якому не було місця ані дешевому популяризаторству, ані еклетиці, ані політичній кон'юктурі.

Протягом всього лише трохи більше ніж 10 років з-під його пера виходять сотні статей та низка книг, науковим стрижнем яких стала проблема етногенезу східноєвропейського слов'янства протягом I — II тисячоліття н. е. Суть, а відтак і новизна авторської концепції зводилися до того, що центральним моментом, який призвів до кардинальних перетворень та змін у Східній Європі, на його думку, була поява тут так званої черняхівської культури, що порівняно з іншими культурами демонструвала найпрогресивніші тенденції для свого часу в усіх напрямках: господарстві, ремеслі, торгівлі, грошовому обізі, соціальних відносинах тощо.

Так, у книзі «Римська монета на Україні» (К., 1959) у ньому взяв гору археолог-нумізмат, який, висліджуючи монетні знахідки та накопичення скарбів римської монети, реконструює торговельні шляхи, що зв'язували давню територію України з римським світом. Кількісна різниця монет, також виявлених разом з ними інших римських імпортованих, показувала різні напрями цих зв'язків. Проте найважливішим досягненням автора варто було б вважати те, що йому вдалося, відновивши складну картину першого грошового обігу, пов'язати це з приходом на терени Східної Європи принципово нової економіки, за якою слід у слід мали прийти нові суспільно-політичні відносини.

Власне вже дві наступні книги: «Біла джерел слов'янської державності» (К., 1964) та «Походження Русі» (К., 1968) стали послідовним описом цього процесу. Максимально вичерпно скориставшись досягненнями таких дисциплін, як археологія (включаючи нумізматку), лінгвістика з її етнологічними студіями, історія (що вивчала передовсім письмові джерела), не абсолютуючи жодних результатів, М. Брайчевський здійснив міждисциплінарний аналіз, доповнивши це все міждисциплінарним синтезом.

Величезний за хронологією, культурно-історичною належністю, за обсягом та фактажем матеріал було зведено до системи, винайдено адекватні методи і форми досліджень. Книги були написані так ясно і зрозуміло, як ні в кого з попередників, вони щасливо уникали характерної для більшості археологічних праць ситуації, коли за детальним описом артефактів губилась цілісність історичної картини.

Надаючи перевагу соціально-економічним аспектам розвитку (що притаманно археології, яка будує свої знання на матеріальній культурі) М. Брайчевський, тим не менше, глибоко розкривав всі діючі пружини історичного розвитку. Як історик другої половини ХХ ст. він розуміє її, на відміну від попередників, для нього субстанція історії є комплексом мінливих, пластичних різного роду кривих, які у певні моменти можуть сходитися в один клубок і являти вже іншу

реальність. Ніколи в історії все одночасно не знаходиться в точці однакової висоти, ні політика, ні економіка, ні мистецтво, ні релігія. Саме різнобіт, а не синхронна змінність становлять історичний ритм, і тому історик змушений рухатися всередині того часу, який він вивчає.

Такий паралелізм історичного процесу і адекватність застосованих методів якнайкраще спостерігаємо у «Походженні Русі», видрукуваній 1968 р. Книга мислилась, з одного боку, як спроба розібратися в теоретичних основах проблеми етногенезу, з іншого, — як конкретне дослідження історії конкретного народу, докликане заповнити лакуну в тогочасній історіографії.

Передусім М. Брайчевському довелося відстоювати право археології, тобто матеріальної культури, бути джерелом, здатним відобразити етнічні процеси. Дискутуючи з відомим мовознавцем Ф. Філінім, який стверджував, що тільки мова може бути ознакою етнічної належності, М. Брайчевський зазначає: «Ну а хіба в різних мовах немає спільних рис? Хіба слово “плуг” не є спільним для всіх слов’ян? Хіба слово “Handel” не є спільним у польській і німецьких мовах? ...Очевидно, справа не в окремих елементах культури, які можуть бути спільними чи специфічними у різних етнічних явищ; справа у всьому комплексі культури як системи, що завжди і всюди є специфічною», і далі: «... отже, етногенез — проблема, так би мовити, міждисциплінарна, вона є прерогативою і історії, і археології, і етнографії, і мовознавства, і антропології».

Звертаючись до наявної літератури, він констатує дуже строкату картину розбіжностей думок, яку пояснює спеціалізацією дослідників. На думку вченого, кожна наука має свій предмет і метод. І коли проблеми, що стосуються сфери, предмету однієї науки, намагаються розв’язати методом, властивим для інших наук, наслідки мають, як правило, негативний характер. Головна біда етногонічних студій тривалий час полягала в тому, — зазначає М. Брайчевський, що історичну по суті проблему розв’язували методами лінгвістики, причому нерідко всупереч даним історичних джерел. У зв’язку з цим претензії лінгвістики або етнографії доводиться рішуче заперечити. І справа зовсім не в тому, щоб нехтувати лінгвістичними або етнографічними фактами, а в тому, щоб при постановці історичної проблеми розглядати ці факти як історичні джерела, розробивши відповідний підхід до них, тобто аналізуючи їх методами історичного дослідження.

Іще на одній тезі, яка і нині має надзвичайно актуальний характер, варто було б зупинити свою увагу. Для М. Брайчевського процес етногенезу завжди носив конкретний характер. Суть його полягає у формуванні народів, але народів конкретних, таких, що існують (або існували) реально, виникнення яких охоплює точню визначені хронологічні періоди, про які можна сказати, що вони мають свій початок і свій кінець. Розуміння етногенезу як перманентного процесу, що розпочався десь на зорі людської історії і тягнеться до наших днів, позбавляє саме поняття реального змісту (с. 19).

Ця теза, на думку дослідника, знаходить підтвердження на конкретних матеріалах з історії Київської Русі, доля якої, з моменту виникнення і до розколу на окремі культурно-політичні утворення (Росію, Україну, Білорусь), була обумовлена, передовсім, попередньою етнічною картиною Східної Європи. Він пише: «Етнічна карта I тис. н. е. відбиває ту ситуацію, від якої почався процес формування Русі, але ця карта, як ми вже бачили, сама по собі характеризується динамічним станом, етногенічні процеси протікали в той час у середовищі східнослов’янських племен з різними темпами. Звідси — труднощі у зв’язуванні синхронних зв’язків: період, що відзначався відносною сталістю в одних районах, в інших був багатий на бурхливі події, що мали значення переламних. Втім вже на середину I тис. н. е. можна констатувати загальне вирівнювання розвитку, в чому, власне, і знаходять свій вираз перші наслідки консолідації усього східного слов’янства — в масштабі, в якому воно виступило на арені світової історії».

Всебічне розкриття однієї із основних причин, що впливали на хід середньовічної слов’янської історії, причини, що майже ніколи не зникає і народившись один раз, без втрати своєї ідентичності та гомогенності, здатна змінюватися і набувати нових форм, стало стрижнем наукових концепцій Михайла Юліановича.

Його підхід до історії, в основі якого лежало вільне і обдумане ставлення до історичних фактів, тобто практичний здоровий глузд, був для багатьох його сучасників і послідовників своєрідним надихаючим принципом, або нормативним зразком ставлення до всієї історико-культурної спадщини України.

Недарма у середині 1960-х років він не тільки стає одним із найпопулярніших авторів з питань історії та археології України, а й швидко займає доволі помітну позицію всередині національно-демократичного опозиційного руху інтелігенції. Його суто наукові ідеї, позначені оригінальним мисленневим стилем, дивним чином стають каталізатором — ферментним матеріалом тодішніх політичних процесів, явищем громадського життя, осереддям проблеми свободи особистості в Україні.

Формально не будучи ані антирадянськими, ані «ідейно хибними», вони несли в собі такий заряд індивідуальної свободи автора, що скоро стали науково-етичними підвалинами, на які великою мірою опирався український рух шестидесятників.

Діяльність ученого, таким чином, переросла рамки суто наукової діяльності і водночас ставала явищем культурно-політичного процесу. Отже, якщо скористатися культурологічним визначенням терміна «культура», як здатності людини завжди надавати сенс своїм діям, отримаємо наочне підтвердження факту про те, що наука є формою культури, а науковець виступає її дійовою особою. М. Брайчевський одним із завдань убачав звільнення української історичної науки від численних ідолів періоду соціологізаторства.

Якщо у контексті нашої статті згадати про тодішні тенденції у світовій історичній науці, або точніше у історичному пізнанні, то можна без перебільшення визнати, що саме працями М. Брайчевського ми потроху поверталися в колію світового процесу, широкого перегляду та переосмислення парадигм, які ще зовсім недавно здавалися незворушними. Сутністю його був відхід від суто раціоналістичних принципів, утверджених наукою XIX ст. в інтерпретації стародавніх суспільств, суспільних груп і держав та все частіше використання як бази історичного пізнання не діяння великих людей, як це було раніше, а тих установок людей і повсякденної діяльності (релігія, психологія, культура), якими диктувалися багато вчеників. Отже, простір, що формувался історичним пізнанням, ставав культурним простором. Розширювати горизонти науки, вводити до неї нові характеристики, нові несподівані аспекти, історичний контекст, світосприйняття давніх суспільств, їх ідеали, або так звані культурні моделі, тобто те, що на цей час називають етно- або культурно-антропологічним виміром. У тодішньому СРСР, з його ідеологічною агресивністю, хворобливою підозрілістю до Заходу, доморощенням «академізмом», що розглядав науку виключно ареною боротьби, а не інструментом примирення, ці тенденції не тільки не культивували, а й розглядали як принципово шкідливі. Якісну вищість М. Брайчевського можна вбачити в його книгах, статтях, літературних творах, публіцистичних виступах. Якщо співвідносити їх з реаліями буття, у яких писалися ці твори, аналіз показує, що автор ніколи не знаходився у ладі із сьогоденням, можна навіть стверджувати, що сьогоdnішній ідеал був ворогом ученого. Ці книги та статті писалися з позицій завтрашнього і навіть післязавтрашнього дня.

З такого способу мислення, а точніше філософствування (а не перевіщування ідеологічних ярликів, чим і досі займається переважна більшість пострадянських істориків), з'явилася така публіцистична праця, як «Приєднання чи воз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». У ній М. Брайчевський спробував чітко висловитися і зняти ідеологічне «табу» із теми Переяславського акту 1654 року. Після десятиліть забороненості і навіть підпільності всього, що могло якось критично висловлюватися з цього приводу, це виглядало як небувале зухвальство, як екстравагантний «вивих», і багато кому із тодішніх колег здавалось, що таке собі може дозволити або ж запеклий ворог усього радянського, або психічно схиблена людина з нав'язливою ідеєю хоча б у такий спосіб повернути до себе увагу.

Звичайно ж висновок «компетентних органів» не забарився: М. Брайчевського звинуватили в націоналізмі, зарахувати до ідеологічних супротивників комунізму і вжили організаційних заходів, які вилились у звільнення з роботи, фактичну заборону його праць, обмеження фахової діяльності.

На дворі був 1968 рік, а це означало, що

коротка мить ідеологічної «відлиги» — шестидесятників — закінчилась. Настав час випробовування якості індивідуалізму — стійкості та здатності протистояти жорсткому тиску, що сформувався у більш як 10-літньому протистоянні Михайла Юліановича Іжанауці.

Він активно працює, поглиблюючи свої наукові студії, значно розширює та універсализує проблематику. Як один із кроків переосмислення усталеного світу наукових концепцій, він піддає сумніву правильність методології радянської науки, яку розглядає як суперпокірливу служницю радянської ідеології. Цей погляд віддзеркалюється у серії статей, які фактично не призначалися для якогось конкретного видання, зокрема, мова йде про переосмислення доби середньовіччя у суспільному прогресі людства та ролі наукових знань у цілому.

Під спільною рубрикою середньовіччя та сучасності було написано такі статті: «Навернення Єретика», «Про хімію, алхімію та користь сумнівів», «Про парадокси розуму та інші критерії істини», «Про бога та фізичні поля», «Про парапсихологію душі та психічне поле», «Про два різновиди містики», «Про чудеса та всемогутність науки», «Про ікони, Рафаеля та несповідимі шляхи мистецтва» тощо. Головним завданням науки, як і мистецтва, автор убачає не утвердження догм чи так званих істин, а вміння спостерігати навколишнє життя, досліджувати, пояснювати, конструювати і вдосконалювати світ. Стосовно археології чи історії, яким Михайло Брайчевський присв'ятив все своє життя, він наголошує, що вчений не повинен надміру переоцінити власний розум і недооцінити безмежну складність буття. Корифеї такої науки здебільшого попадали пальцем в небо. Вони бачили перспективу на два кроки вперед, третій був закритий ідеологічним туманом. Іще до одного важливого висновку приходимо, переріхнувши ці статті видатного вченого: справжня смерть науковця починається там, де припиняється його індивідуальність.

Якщо спробувати обережно говорити про основну філософську систему, що на неї опирався автор, то вона, на наш погляд, спирається на класичні зразки, у яких *буття і єдине* — центральні поняття. Основним законом, який править у цій концепції, є закон вічного повторення. Модель, що уявляв М. Брайчевський, була одночасно і простою, і складною. Суспільний розвиток нагадує сходження по драбині. Кожен марш тих сходів над уже пройденим маршем, що лежить нижче. Він іде паралельно, але не повторює його: рух відбувається на більш високому рівні. Отже, таке повторення не є простим відтворенням одного ж і того самого, а його утвердженням.

Ця система багато в чому нагадує філософію Ніцше, де вічне повернення відіграло ключову роль. Вищим принципом цієї філософії є контингентність, котра розумілась, як необхідність випадкового, поява якого, проте, мала свій закон, а не відбувалася абияк.

«Відмичкою» кожного історичного періоду розвитку людства вчений вважав світогляд. Він стосується усіх сфер розумового життя — науки, мистецтва, філософії, моралі, можна ще від себе додати — політики. Проте поняття світогляду немислимо без етичної його основи. І в особистому, зокрема у виборі знайомих, друзів, колеґ, М. Брайчевський висхідною точкою вважав етичне. Ця обставина створювала йому чимало незручностей та розчарувань, оскільки серед чималої кількості людей наукових, літературно-художніх та інших гуманітарних професій, які претендували на його увагу, не часто можна було зустріти так званих «осіб з системи».

Параметри постаті М. Брайчевського — людини великої культури і великих знань, сягають найвищої світової мірки. Археолог, етнолог, історик, русист, тонкий знавець візантійських джерел, як і інших гуманітарних проблем, починаючи від філософії і закінчуючи історією мови, він мав обдарування, що не вписувалося у рамки тільки науки. Проте найхарактернішою рисою цієї особистості була така, яка обходила його багатьма нещастями, а саме — рухатися завжди тільки своїм, чужим для інших шляхом. Ця риса ґрунтувалася на переконанні, що людський розум у формі спримітизованого «здорового глузду» нерідко заводить людину на манівці, отже, не може виступати в ролі головного (не кажучи вже єдиного) критерією істини. Вона змушувала М. Брайчевського знаходити у собі сміливість шукати істину у тому, що багато хто вважав абсурдом. В історіософському есе «Про парадокси розуму та інші критерії істини» він заявляє: «Сенс того, що відбувається в наші дні, визначається тим, що під сумнів взято розумність об'єктивного світу. Природньо, "розумність" в її старому (тобто метафізичному) трактуванні, коли кожне явище, кожна річ задалегідь визначається рівною сама собі... Для засвоєння цієї "нерозумної" розумності потрібні інші засоби, інший розум, який з позиції традиційних уявлень виявляється зовсім нерозумним.»

Ця науково-філософська позиція зближує, а деколи і ставить знак рівняння між цією постаттю та багатьма діячами авангардного мистецтва ХХ ст., що значно розширили територію попереднього класичного періоду. Останнє також було гнаним, підпільним і елітарним, а водночас — якнайширше відкритим для світу. В літературі, живописі, музиці був завжди присутній компонент історизації, що за твердженням самих творців, вносило безтежний духовний стан. Кохатися минулим означало не що інше, як відновлювати духовний зв'язок з минулим, а це було відповідально. В авангардному мистецтві час не гине — він відновлюється. Як значав відомий мистецтвознавець, — авангард вирішував проблеми ар'єгарду.

В історії України настав час збирання каменів. Куди рухатися далі? Крокувати до більшовицьких міражів, за якими через горе і поневіряння прямували понад 80 років радянської історії? То вже ж і самі поводири,

відчувши міфічність задуманого, розбіглися хто куди і багато хто із громади, що продерли очі, вже не так активно збираються під червоні прапори. Повернутися до шляху, яким країни Європи долали непрості перехресття ХХ століття та досягли стабільного благополуччя, виявилось непросто: ілюзія, ніби двері Заходу варто лише відкрити, виявилась примарною. Якщо буржуазна вправність для багатьох співвітчизників не стала перепорою, то морально-етична стоїчність у досягненні результату виявилась багато кому не під силу. Зрештою, це не в нашій традиції наслідувати когось — ми звикли робити може і не правильно, але ж по-своєму.

Минули часи, коли якась одна потужна соціальна сила могла взяти на себе ініціативу вирішення національної проблеми. Щоб сформувати нову українську державність, мало одного дружинного стану, як це було у добу Київської Русі чи козацтва у пізньому середньовіччі. Нові часи не змогли vytvoжити ні політичної, ані економічної сили такого кшталту. Ті ж, які походять іще із радянської системи, хоча і еволюціонують та видозмінюються, всеж не можуть позбутися стереотипів та рудиментів її, аби достатньо чітко та глибоко відчуті всю новизну ситуації, що постала перед Україною.

Та, власне, чи в змозі на сьогодні пересічний громадянин розпізнати в усьому багатоголосі патріотичних говорінь перелицьовань давно повторюваних кліше, гучних гасел та жупелів, що витягуються на догоду новій кон'юктурі, той нефальшивий, мудрий голос, котрий скаже йому правду про Україну, про її приховане коріння у глибинах історії? Чи не настав час звернутися за порадою до тих, хто, так би мовити, стоїть вище нас, тих, хто на нашу нетерпимість до всього оточуючого, самовпевненість у прогнозах може сказати словами апостола Петра: «...вже стоїть за дверима той, хто тебе викине геть».

Слова ці міг повторювати той, хто мав безоглядну мужність руху вперед, хто міг відчувати безумовну свободу і одночасно твердо опирався на почуття і авторитет історії — Михайло Брайчевський.

¹ Брайчевський М.Ю. Римська монета на Україні. — К., 1959.

² Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.

³ Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К., 1968.

⁴ Брайчевський М.Ю. Вибрані твори. — К., 1999.

⁵ Сагайдак М.А. Відзначення 75-річчя М.Ю. Брайчевського // Ант. — № 4 — 6. — С. 8 — 12.

⁶ Європейський альманах. Історія. Традиції. Культура. — М., 1991.

⁷ Марков Б.В. Храм і ринок. Человек в пространстве культуры. — СПб., 1999.

⁸ Баткін Л. Про модернізм та постмодернізм. Доля цінностей у післямодерну добу // ІАБ. Арт-панорама. — № 12 (17).